

Внутрішня мова є тим засобом, що освітлює людську душу зсередини, не залишаючи жодного потаємного куточка, дозволяє проникнути в особистісні переживання героїв, розкриває сумніви та страхи героїв, дає змогу відчуті їхні приховані почуття. Яскраво такі інтенції спостерігаються в рядках: **«Перший голос вкрадіво питає: а що ж будеш ти робити, як тебе виженуть з роботи, в якому стані опиняться твоя дружина й її батьки? А другий голос запитує й собі: так що ж – ціною підлості купувати собі право на роботу в “Книгоспілці”?»** **Ох, яка то була мука слухати ті протилежні голоси, не знаючи, на яку ступити!..»** [1, с. 165], **«Іван Євграфович подумки посміхнувся: напиши таке років десять тому, ох, як накинулись би на нього: що за білогвардійська термінологія – «патріотизм»! Хіба невідомо, що в світового пролетаріату нема й не може бути ніякого патріотизму, а є тільки інтернаціоналізм!»** [1, с. 182]; **«Он іде лейтенант Нескубін поряд з якимось дохляком. Ага, дістав троє діб карцеру й** Таким чином, розглянувши особливості створення мовного образу людини у лінгвокреативній діяльності Б. Д. Антоненка-Давидовича, можна зробити висновок, що письменник виступив в українському літературному процесі справжнім знавцем людської психіки, який точно відчуває кожен порух душі свого персонажа, що, можливо, зумовлюється складною долею автора. Ядерним компонентом мовних образів людей у творчості Б. Д. Антоненка-Давидовича є традиційна опозиція *свій – чужий*, що конкретизується як протиставлення *ув'язнені – наглядачі*. Симпатії письменника, обумовлені екстралінгвальними чинниками, залишаються на боці політичних в'язнів. Моделювання мовного образу людини в художній прозі Б. Д. Антоненка-Давидовича виразно пов'язане з традиціями української літератури, а також із світоглядними особливостями письменника. Удаючись до лаконічних описів обличчя, очей, голосу, посмішки, автор водночас використовує ці елементи як маркери морально-етичної та соціальної характеристики, прагнучи в першу чергу відтворити внутрішній стандартівової особи

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Смерть; Сибірські новели; Завищені оцінки: Повісті, новели, оповідання / Борис Дмитрович Антоненко-Давидович. – [упор. Б. О. Тимошенко]. – К. : Рад. письменник, 1989.

– 559 с. 2. Бойко Л. С. Майстер психологічної прози: (про повість Б. Антоненка-Давидовича «Смерть») / Л. С. Бойко // Радянське літературознавство. – К., 1989. – № 11. – С. 23–30. 3. Голобородько К. Ю. Ідіостиль Олександра Олеся : лінгвокогнітивна інтерпретація: [монографія] / Костянтин Юрійович Голобородько. – Х. : Харк. іст.-філол. т-во, 2010. – 527, [1] с. 4. Карікова Н. М. «Останній могікан з періоду розстріляного відродження»: Б. Антоненко-Давидович як борець за культуру української мови / Н. М. Карікова // Український смисл: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 2012. – № 1. – С. 24–41. 5. Карчевська О. Розмовні та книжні фразеологічні одиниці у прозових текстах Б. Антоненка-Давидовича / О. Карчевська // Культура слова: зб. наук. праць. – К., 2006. – № 66–67. – С. 36–42. 6. Касян Л. Г. Мовна особистість Бориса Антоненка-Давидовича в українознавчому вимірі / Л. Г. Касян // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 196–200. 7. Касян Л. Г. Онімна лексика у прозі Бориса Антоненка-Давидовича / Л. Г. Касян // Лінгвістика. – Луганська, 2008. – № 1 (13). – С. 241–249. 8. Коротун О. В. Образ-концепт «внешний человек» в русской языковой картине мира: дис. ... канд. філолог. наук: 10.02.01 / Коротун Ольга Владимировна. – Омск, 2002. – 193 с. 9. Крупа М. П. Лінгвістичний аналіз художнього тексту : [посібник для студентів філолог. спец. вищ. навч. закл.] / Марія Петрівна Крупа. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – 432 с. 10. Петренко Н. В. Авторське «Я» у поетичному тексті: лінгвістичний аспект / Н. В. Петренко // Мова і культура: наук. ж-л. – К., 2010. – Вип. 13. – Т. VI (142). – С. 95–100. 11. Пікалова А. О. Вербалізація концепту людина в поетичних текстах М. Стельмаха: дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 / Пікалова Анна Олександрівна. – Х., 2008. – 233 с. 12. Степанов Ю. С. Константы: словарь русской культуры. Опыт исследования / Юрий Сергеевич Степанов. – М. : Языки русс. культуры, 1997. – 824 с. 13. Сухенко В. Г. Антропоніми в поетичному мовленні Дмитра Білоуса / В. Г. Сухенко // Лінгвістичні дослідження. – Х., 2008. – Вип. 24. – С. 11–15. 14. Сюта Г. М. Лінгвосвіт поезії авторів Нью-Йоркської групи : [монографія] / Галина Миколаївна Сюта. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 164 с. 15. Уфимцева А. А. Роль лексики в познанні действительности и в формировании языковой картины мира / А. А. Уфимцева // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука. – 1988. – С. 127. 16. Хамедова О. А. Сучасна рецепція творчості Б. Антоненка-Давидовича / О. А. Хамедова // Актуальні проблеми української літератури і фольклору. – Вип. 13. – С. 126–137. 17. Хмель О. С. Екзистенціалістські мотиви в «Сибірських новелах» Б. Антоненка-Давидовича: автореф. дис. наздобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» / О. С. Хмель. – Х., 2007. – 19 с.

Ірина Ходикіна

Родинна лексика у говірках Північного Приазов'я

У статті подаються назви членів родини в українських та російських говірках Північного Приазов'я з їх народною етимологією в аспекті порівняльного мовознавства.

The names of family members in Ukrainian and Russian dialects and their people's etymology in the aspects of comparative linguistics are examined in the article.

Рід і родина – невід’ємні соціальні поняття, фігурують у житті кожної людини, вони ввійшли в лексикон кожної мови ще з давніх часів, позначаючи низку поколінь, що походять від одного предка та групу людей, кровно споріднених (чоловік – жінка – діти та інші близькі родичі), які живуть разом.

Актуальність дослідження родинної лексики північноприазовських говірок зумовлена необхідністю зафіксувати номінації спорідненості і свояцтва, частина яких за останні десятиріччя переходить до пасивного фонду української мови, системно проаналізувати їх у загальноукраїнському та загальнослов’янському контекстах. Стаття актуальна з погляду опрацювання словникового складу української мови й пізнання історії та культури українців Північного Приазов’я у тісному контакті з іншими етносами регіону, насамперед росіянами (а на перспективу й болгарами).

Мета статті – дослідити склад тематичної групи родинних назв як сегмента лексичної системи північноприазовських говірок.

Мета передбачає розв’язання таких завдань: зафіксувати назви на позначення родинних відношень у північноприазовських говірках українського та російського типу, проаналізувати склад родинної лексики з урахуванням загальноприйнятої семантики та народної етимології.

Сучасна мова має розвинену систему родинної лексики (назви спорідненості та свояцтва), але у науковій літературі вона залишається недостатньо опрацьованою. Заслужують уваги праці як суто лінгвістичної спрямованості, так роботи суміжного дослідження – етнолінгвістичного, власне історичного тощо.

Тож не дивно, що родинна лексика фіксована у багатьох етнографічних дослідженнях, як загального характеру стосовно сімейного побуту та обрядів і традицій (див. роботу Р.П. Чмелика) [10], так і більш вузької спрямованості (М. Маєрчик [7], В. Михєєва [8] та ін.) тощо. З лінгвістичного боку існує низка досліджень стосовно і сімейної обрядовості, і позначень спорідненості та свояцтва. Однією із хрестоматійних є праця А.А. Бурячка [2]. З етнолінгвістичних принципів, що орієнтуються на вивчення мови в її зв’язках з історією та культурою нації, діалектологія зацікавилася лексикою родинних відносин, що своїми коріннями сягає у глибоку давнину. Такий аспект вивчення називають «культурно-історичним аспектом». В.Б. Яковлева зосередила увагу на вивченні вербалізації родинних концептів в українській мовній картині світу, зокрема вона розглянула лексеми мами та батька як компоненти ФО у контексті етнокультурних концептів [13], їх семантико-синтаксичні властивості [12]. В етнолінгвістичному ключі родинну лексику на-

магається опрацьовувати Д. Добрусинець [3], О. Семенов, яка вказує, що такий підхід до вивчення лексики не лише «передбачає з’ясування широкого кола питань загальнофілологічного, загальнокультурного спрямування», але його слід активно залучати до навчального процесу з метою «формування умінь і навичок етнолінгвістичного аналізу літературної і говіркової лексики» [9, с.60].

Останнім часом усе більшої актуальності набуває проблема вивчення лексичного складу новоствореного діалектного масиву та збереження архаїчних і колоритних лексем давніх говірок, наприклад: В. Дроботенко – родинна лексика у говірках Донеччини [4] (що ареально невіддалено від північноприазовського регіону), Л. Колесник – у буковинських говірках [5] та ін. На жаль, родинна лексика Північного Приазов’я на сьогодні залишається ґрунтовно не вивченою.

Система позначень родинних відношень включає в себе лексеми кровної і некровної спорідненості. Лексеми кровної спорідненості називають осіб за їх кровнородиними зв’язками і відношеннями: в українських говірках *батько, мати, син, донька та дочка, дід та дед, баба, внуки*; в російських – *отец, папа, мать, мама, сын, дочь, дед, бабушка, внуки* тощо. (Примітка: ілюстративний матеріал із власних міркувань автора подається у статті графічним способом із намаганням зберегти особливості діалектної орфоєпії.)

Лексеми некровної спорідненості називають осіб за відношеннями, що виникають у результаті шлюбної спілки: українські – *чоловік, жінка, зять, невістка, тесть, теця, свекор, свекруха, сват, сваха, свояк, дядина, шурин* та ін., російські – *муж, жена, зять, невестка, тесть, тёща, свёкр, свекровь, сват, сватья, сноха, свояк, своячица, деверь, золовка, шурин*.

Лексеми некровної спорідненості, на відміну від лексем кровної спорідненості, є більш пізніми за своїм походженням, що відповідає еволюції роду та сімейно-родових відносин. Ця особливість позначилася на деяких генетично відмінних коренях некровноспоріднених лексем в обох говірках.

Аналіз системи спорідненості краще почати з лексем, що позначають подружні назви, тобто осіб, які утворюють безпосередні твірні родинні відношення – необхідні сімейні складові – *чоловік, жінка // муж, жена*.

Як бачимо, спільною рисою обох говірок є наявність окремих термінів для позначення одруженого чоловіка та заміжньої жінки по відношенню одне до одного. Синонімічно виступають також лексеми: *дружина* (укр.) та *супруг і супруга* (рос.) тощо. Безперечним фактом залишається синімічність *жінка – дружина* для української літературної мови, однак у північноприазовських говірках привілює лише перша лексема з різними фонетичними варіантами, на-

приклад: *жінка, жонка, жона* тощо. Під впливом україномовного оточення російські лексеми також зазнають певних змін.

Характерно, що в російських говірках абсолютно не фіксованим є функціональне розмаїття, характерне для літературної мови, лексеми *муж*. У функціональному плані різниця проявляється таким чином: в російській мові у високому стилі (застаріле) слово *муж* може використовуватися на позначення чоловіка у зрілому віці: *Наконець я слышу речь не мальчика, но мужа* [Пушкін, «Борис Годунов»]. У сполученні з означенням дане слово може передавати значення «діяч на якому-небудь суспільному поприщі» – вчений муж, державний муж [1, с.562]. Говіркове мовлення такої полісемантичності вперто уникає.

Система родинності має також спеціальні терміни на позначення одруженого чоловіка та заміжньої жінки у відношенні до рідних жінки/чоловіка: *зять, невістка*.

«Зять» – по відношенню до батьків дружини позначає «чоловік доньки», ця ж лексема вживається й по відношенню до її братів та сестер. Лексема *зять* має спільне походження зі словами «знайомий», «знати». Стосовно варіацій *примак, приймак, влазень* – це зять, який живе в сім'ї своєї дружини разом із тестем та тещею, а іноді і всією родиною (від дієслова «прийняти (до себе)», «приймати»).

«Невістка» – навпаки: по відношенню до батьків чоловіка «дружина сина», по відношенню до братів та сестер – «золовка». У народі широко побутує приказка «Невістка – чужа кістка», порівняльний зворот «Невістка, як чужа кістка». Окрім ряду анекдотичних народних витворів про взаємини невістки та свекрухи, існує в українських говірках афористичний вислів стосовно позакрової належності дружини сина чи брата, що містить лайливу лексику – «-Хто всрався? – Невістка. – Так її ж дома не було! – А плаття ж висіло...». Ці вирази свідчать на підтримку народної етимології слова *невістка* як «невідомо хто», тобто «чужа», «чужинка» [11, с.10-11]. Так, у с. Піскошине Веселівського району фіксуємо «Хай хоч і сова, аби з другого села». Як правило, це пов'язано із більш давнім звичаєм брати за жінку дівчат з інших племен, а з часом із дальніх поселень – щоб уникнути кровозмішення. Подекуди у російських говірках Північного Приазов'я зустрічаємо синонім «сноха» – за однією версією слово походить від індоєвропейського «сне» – «зв'язати». Дружина сина ніби зв'яже в одне ціле два різні роди. Інша думка наголошує: *сноха* – від дієслова «зносити», (рос.) «сносить», «терпіти», що підкреслює її залежне положення в родині. У російській літературній мові ця лексема має вужчу семантику – це жінка сина по відношенню до його батька (свекра), проте вже останні лексикографічні статті містять зауваження «раньше – только по отношению к свекру» [1, с.1223]. У північноприазовських говірках спостерігаємо вихід лексеми «невістка» за рамки власної семантики:

по-перше, зберігає первинне значення «дружина сина», по-друге, часто замінює лексеми «золовка», по-третє, нині часто невістками називають майбутніх дружин (наречених), адже сучасна молодь практикує сімейні відносини до шлюбу, які у народі отримали назву «гражданський брак»: «Та вони уже год живуть гражданским браком. А чі будуть подавать заявленіе в загс, чі не будут, не кажутъ...» [записано у с. Осипенко Бердянського району], «Жили-жили собі гражданским браком як муж і жона, а тепера надумали розписуватися...» [записано у с. Луначарське Бердянського району]. Подібна ситуація із лексемою «сноха» в селах Дмитрівка, Нововасилівка, Луначарське Бердянського району.

Термінологічно різняться й батьки чоловіка та жінки: *свекор* – батько чоловіка, відповідно спільнокореневе *свекруха* – мати чоловіка; *тесть* – батько дружини, а *теща* – її мати. По відношенню одне до одного батьки використовують спільні лексеми – *сват* і *сваха*. Ці ж лексеми мають і тимчасове обрядове значення: весільних батька та матері або в перехідній зоні північноприазовських говірок – розпорядників весільної процесії чи свята. Як правило, для виконання тимчасової ролі сватів обирають або подружжя, що близьке за дружніми стосунками до родини батьків, або сімейну пару, що відзначається родинною злагодою, або хрещених батьків (в залежності від звичаїв, що існують у певній місцевості тощо. Якщо розглядати в родинній етимології лексеми «сват» і «сваха» як батьків чоловіка та дружини, то слово «сват» має спорідненість із більш давнім корнем «свій» [6, с.29-30].

Етимологічно свідомість сприймає слова «свекор» та «свекровь» як «своя кров», тобто кровні родичі. «Тесть» та «теща» походять від праіндоєвропейського *†st̥s* – дослівно «ті, що народили». В давні часи на Русі батько сам підшукував наречену для сина та оголошував про свій вибір безпосередньо перед весіллям. Проте з часом ця традиція майже вимерла, а випадки її поодинокого існування вважають «пережитком давніх часів».

Отже, кореневий морф *-св-* вказує на однозначне виникнення родинних лексем *сват, сваха, свекір (свекор), свекруха (свекровь)* для позначення I ступеня кровної спорідненості. Однак «своячниця» та «свояки», хоч і є спільнокоревими зі словом «свій», проте вказують на різні ступені родинних зв'язків – II та III відповідно. Аналізуючи етимологічні версії, що більш вдалими для позначення кровної спорідненості є морфемами у російському слові «свекровь», аніж українське «свекруха». *Св-е-кровь* – містить інтерфіксоване злиття двох коренів у безафіксу основу з натяком на те, що кров буде текти у спадкоємців сина. В українському варіанті суфікс *-ух-* наділяє слово певною відчуженістю. Але не слід забувати, що в російському мовознавстві існує ще одна версія – ці слова виникли від виразу «сведенная кровь», звідси і «породичатися», навіть діалектне «поро-

дичі»: *Ото було кажуть на батька і матір, поки не появиться перше дитя, кажуть – породичі. А як дитинця народилося, так вони уже усі стають родичі. Тепера кажуть або свати, або родичі* [записано у с. Берестове Бердянського району].

Для позначення родинних зв'язків відносно братів та сестер російська говіркова система має більше варіантів, аніж українська, тому відмічається повсюдне запозичення російської терміносистеми в українському говірковому масиві, а це вже і є продуктом інтерговіркового процесу.

Так «дівер» – брат чоловіка, «золівка» – сестра чоловіка, «шурина» – жінчин брат, «своячниця» – сестра жінки. Іноді в українських говірках зустрічається південно-західний варіант «братова», проте первісна етимологія у нашому регіоні майже втрачена, почути можна від переселенців. Стаття вказаних родичів, як бачимо, виражена лексично.

Національною своєрідністю, на відміну від інших народностей, що проживають на досліджуваній території, можна вважати відсутність диференціації осіб за віком у середині одного покоління. Вказана особливість пояснюється тим, що вікова диференціація не має значення при створенні родинної терміносистеми, вона спрощено виявляється у такому вигляді: старше покоління – дід, баба, середнє покоління – батьки або одружені діти, молоде покоління – діти, онуки. Як правило, шанобливе ставлення молодшого покоління до старшого передається у сталих етикетних мовленнєвих формулах, але найчастіше у звертанні на «Ви» тощо.

Таким чином, терміносистема на позначення родинних стосунків в північноприазовських говірках українського та російського типу має невеликі відмінності на фонетичному рівні, що обумовлені звуковими законами тієї чи іншої мови. Однак на лексичному рівні спостерігається закономірність використання спільнокореневих лексем як для лексем кровної спорідненості, так і некровної спорідненості тощо. Національна специфіка родинної терміносистеми побудована на принципах внутрішньомовних факторів і потребує пильного подальшого вивчення з урахуванням етнічної специфіки терміносистеми інших національностей Північного Приазов'я.

Узагальнення даної роботи плануємо застосувати для комплексного дослідження родинної лексики північноприазовських говірок східнослов'янського типу, для з'ясування закономірностей структурної організації діалектної лексики на позначення ступенів спорідненості: I. найвищого – чоловік/дружина,

II. – кровної спорідненості: 1) мати – батько – донька/син, 2) рідні брати/сестри, баба/дід, внук/внучка, 3) прабаба – прадід – правнуки; тітка/племінники, дядько/племінники, 4) нумеративно-атрибутивна спорідненість: двоєрідність/троєрідність, а також ступенів свояцтва: I. теща – тесть – свекр – свекруха – зять – невістка, II. золовка/невістка, шурина/невістка, дівер/невістка, своячниця/зять, III. свояки – ятровки – сношениці (знесенки) та ін.

1. Большой толковый словарь русского языка / Гл. ред. С.А. Кузнецов. – СПб. : «Норинт», 2006. – 1536 с. 2. Бурячок А.А. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові / Андрій Андрійович Бурячок. – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – 150 с. 3. Добрусинець Д. Етнолінгвістичний аспект назв спорідненості [Електронний ресурс] : стаття / Д. Добрусинець // Теорія і практика викладання української мови як іноземної – Львів, 2007. – Вип.2.: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc.../index.htm 3. Дроботенко В.Ю. Лексика сімейних обрядів у говірках Донеччини [Текст] : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Дроботенко Валентина Юрївна ; Донецький національний ун-т. – Донецьк, 2001. – 460 арк. 4. Колесник Л. Назви спорідненості й свояцтва у буковинських говірках / Л. Колесник // Культура слова. – 2010. – Вип.72. – С. 141 – 146. 5. Лавровський П.А. Коренное значение в названиях родства у славян / Петр Алексеевич Лавровский. / Послел. В.К. Журавлева и И.В. Журавлев. – М. : Едиториал УРСС, 2005. – 144 с. (Лингвистическое наследие XIX века.) 6. Маєрчик М.С. Українські обряди родинного циклу крізь призму моделі переходу [Текст] : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.05 / Маєрчик Марія Степанівна; НАН України, Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського. – К., 2002. – 20 с. 7. Михеева В.В. Традиционная свадьба у болгар Украины и Молдовы [Текст] / В.В. Михеева. – Х. : [б.в.] ; Велико Търново : [б.в.], 1996. – 26 с. 8. Семенов О. Етнолінгвістичний підхід у вивченні назв спорідненості і свояцтва / О. Семенов // Українська мова і література в школі. – 2005. – №5. – С. 60 – 63. 9. Чмелик Р.П. Мала українська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції) [Текст] / Р.П. Чмелик ; ред. М. Горбаль. –Л. : Інститут народознавства НАН України, 1999. – 142 с. 10. Этимология: учебное пособие / Л.А. Введенская, Н.П. Колесников. – Ростов н/Д: Феникс, 2008. – 338 с. 11. Яковлева В.Б. Сполучуваність слова МАТИ як назви спорідненості української мови / В.Б. Яковлева // Слово. Думка. Людина : Збірник наукових праць із актуальних проблем лінгвістики. (До 80-річчя від дня народження доктора філол. наук, проф. Л.А. Лисиченко). – Харків, 2008. – С. 269 – 275. 12. Яковлева В.Б. Фразеологізми з назвами спорідненості та свояцтва в контексті етнокультурних концептів // Матеріали III науково-практичної конференції молодих учених «Методологія сучасних наукових досліджень» : У 2-х ч. – Ч.1. – Харків : ХНТУ, 2006. – С. 79.